

Az érzékelést jelentő igék jelentéséről

Ismeretes, hogy a kognitív nyelvészet egyik legfontosabb elméleti döntése a jelentés középpontba állítása. E döntés nem valamely külső szempont következetes érvényesítése, tehát nem a korábban elhanyagolt jelentéstan újra felfedezése, hanem a jelentés mint legfontosabb nyelvi szervező erő elismerése. Ez az elméleti megfontolás a jelentésszerkezetek sematizációjából vezeti le a szintaktikai szerkezetet, illetve ha nem ennyire határozott, akkor is a jelentés, pontosabban mindig valamilyen (összetett) jelentés nyelvi kifejtésének tekinti a nyelvi szerkezetet (erre lásd LANGACKER 1987, LAKOFF 1987, TALMY 2000). A LANGACKER által megfogalmazott elv, amely szerint a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot, mert ugyanazok a konceptualizációs, sematizációs és kategorizációs elvek vezérlik, elsősorban a hagyományos szintaxis területén látszik kihívó gondolatnak (még most is), miközben a lexikai összefüggések területén kevésbé vált feltűnővé. A hazai szakirodalomban e területen a metafora kognitív magyarázata kapta a legnagyobb figyelmet, miközben a szójelentés belső szerkezete, a kategórián belüli, poliszémia előtti tagolódása (a prototípuselv szerinti, a családi hasonlóság sugaras elrendezésű, nyalábokba fogott olvasatai), kiterjedései, a jelentéshálók kevesebb leírásban váltak a kutatás tárgyává a magyar nyelvet illetően. Jóllehet, az egyetemesnek tűnő jelenségek mellett több olyan magyar nyelvi jellegzetesség is kideríthető, amely a morfológiai, szintaktikai lehetőségek szemantikai funkcióját bizonyítják. Ezeket az összefüggéseket ezúttal az érzékelést jelentő legfontosabb igék jelentéstanán mutatom be.

Az ige elvont jelentésszerkezetét LANGACKER modelljéből érdemes megközelíteni. Az ige jelentése relációs szerkezetű, egy elsődleges figura (a *trajector*; *tr*) és egy másodlagos figura (a *landmark*; *lm*) viszonyának temporális feldolgozása, azaz olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva. Az ige prototipikus jelentése egy aszimmetrikus energiaátviteli interakció (a TALMY-féle *force dynamics* elvének megfelelően), egy esemény, amelyben egy ágens valamit csinál egy pácienssel. Az ige egy folyamatot profilál, amelyhez a relációk létrehozásának és a szekvencialitás feldolgozásának kognitív képessége szükséges.

A főnév jelentése kognitív tartományok (bázistartományok), elemi reprezentációs tartományok és az azokban profilált tulajdonságok sorából áll össze mátrixszá a figura-alap viszonyban. A főnevek dolgozzák ki az ige jelentésének sematikus figuráit.

A kognitív nyelvelmélet elsősorban a prototipikus igékre összpontosít, illetve azokat említi példaként (lásd erre például a SIMONSEN–ENDRESEN 2000 kötet fő irányvonalát). A prototipikus ige olyan temporális viszonyt képez le, amelynek elsődleges figurája cselekvő (ember), ágens, másodlagos figurája elszenvedő (dolog), páciens, például:

(1) *János becsukta az ajtót.*

Az így szemantikailag jellemzett igék, illetve a velük kialakult, elaborált jelentésszerkezetek energiaátvitel szerinti különböző változataira TALMY erődinamika-modellje hívja föl a figyelmet (az 1980-as évek elejéről származó előzmények után vö. TALMY 2000: 409–70). A két egymásra ható figura egyike az agonista, a másik az antagonista. A belső erőirányulás lehet cselekvés felé tartó és nyugalom felé tartó. Az erőinterakció eredménye lehet cselekvés és lehet nyugalom. Az erők egyensúlyában valamelyik figura lehet erősebb entitás és lehet gyengébb entitás. A két figura közötti viszonyoknak négy alapvető változatát különbözteti meg ez a modell (nem éles megkülönböztetéssel), TALMY példáival (TALMY 2000: 415–6):

1. az agonista erő irányulása: nyugalom felé
eredménye: cselekvés

ereje az antagonista erejéhez képest: kisebb

(2) *A labda továbbgurult az őt fújó szél hatására.*

2. az agonista erő irányulása: nyugalom felé
eredménye: nyugalom

ereje az antagonista erejéhez képest: nagyobb

(3) *A csűr tovább állt az őt fújó erős szél ellenére.*

3. az agonista erő irányulása: cselekvés felé
eredménye: cselekvés

ereje az antagonista erejéhez képest: nagyobb

(4) *A labda továbbgurult a magas fűben.*

4. az agonista erő irányulása: cselekvés felé
eredménye: nyugalom

ereje az antagonista erejéhez képest: kisebb

(5) *A fatörzs a lejtőn hevert, egy kiugró perem visszatartotta.*

Az érzékelést jelentő lefontosabb igék (például *lát, hall, érez, tapint, szagol, ízlel*) csoportjáról kognitív szemantikai keretben tehát a következők állapíthatók

meg. Ezek az igék fizikai, fiziológiai jelentésükben egy lényegében elszenvedő szerepű, passzív, befogadó elsődleges figura és egy statikus, változás vagy az elsődleges figurára való aktív irányulás nélküli aktív másodlagos figura temporális viszonyát képezik le. Sem a trajector, sem a landmark nem tisztán aktor (a szemantikai szerepek rendszerére lásd FRAWLEY 1992: 197–249, KOMLÓSY 1992, KIEFER 2000: 215–21, TOLCSVAI NAGY 2001a: 103–4). Pontosabban: a trajector (az észlelő) cselekszik, de nem mást átalakító módon, hanem az észlelendőtől érkező valamilyen inger észlelésével és feldolgozásával, Ezáltal az észlelő az aktorok és a fogadók csoportja (az ágens és az experiens) között helyezkedik el. Az észlelendő — bár nem tekinthető cselekvőnek — a belőle vagy általa származó érzékelési inger (fény, hang stb.) révén kismértékben aktor jellegű, ugyanakkor nem ágens, hanem lényegében jellemzett, azaz nem változó tehetetlen résztvevő. Vagyis a TALMY-féle erődinamikai keretében mindkét elemi résztvevő, az érzékelő és az érzékelt inkább a nyugalmi állapot felé irányul, illetve az érzékelt esetleges aktor jellege nem az érzékelőre irányul. Mint látható lesz, a tehetetlenség szintén fokozat kérdése, hiszen a látás és a szaglás esetén az észlelendőt aktívabbnak tekintjük, mint a többi észlelési formában. Ez a magyarázat erőteljesebb jelentéstani alapot ad a hagyományos nyelvtanokban mediális (*látszik*) és medioaktív (*lát*) típusúnak nevezett igei kategóriáknak (vö. KUGLER 2000), továbbfejlesztve azok leírását.

Másrészt ismeretes, hogy az észlelést jelentő igéknek, azok közül is a legfontosabbaknak, a látással és hallással kapcsolatosaknak igen nagy metaforikus kiterjesztésük van. (A metafora kognitív magyarázatára lásd LAKOFF–JOHNSON 1980, KÖVECSÉS 1998.) Jó példa erre a következő két fogalmi metafora:

A MEGÉRTÉS LÁTÁS,
A MEGÉRTÉS FOGÁS.

Mindkét fogalmi metafora és a rájuk visszavezethető metaforikus kifejezések két fogalom valamilyen nyelvi leképezését és kifejezését teszik lehetővé. Ez a két fogalom: a megértés mint művelet és a tudás mint állapot, szerkezet. E két fogalomnak a megnevezett két fogalmi metafora és a hozzájuk tartozó metaforikus kifejezések csak bizonyos magyar nyelvi megnevezéseit adják meg, a felsorolandókon kívül mások is lehetségesek. Ilyenek például a hallással kapcsolatosak: a *Hallod, amit mondok?* kérdés jelentése a beszélő és a hallgató közvetlen közelsége esetén 'érted, amit mondok?'. A két fogalmi metafora nyelvi kifejezéseiben a látás és a fogás különböző, főképp térbeli, időbeli és módbeli mozzanatai adják a leképezés forrásait. Maga a két fogalmi metafora univerzálisnak tekinthető, mivel az eddig vizsgált nyelvekben vannak olyan kifejezések, amelyek e két leképezésre visszavezethetők, ahogy LAKOFF–JOHNSON (1980) és SWEETSER (1990) jelzi. A MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metaforához tartozó metaforikus kifejezések közül csupán a kognitív viszonyt leképezők javának felsorolása jelzi a metaforikus kiterjesztés bőségét:

lát 'megért', 'észlel', 'gondol', 'talál', 'vél', 'tekint'

átlát 1. 'vmit teljes egészében áttekint', 2. 'tisztában van vki titkolt szándékával'

belát 1. 'igaznak ismer el', 2. 'tévesnek ismer el', 3. 'felismer'

belelát 'vminek rejtett tartalmát át tudja tekinteni'

keresztüllát 'megérti vki szándékát, magatartását'

meglát 'megért', 'felismer, tapasztalat útján meggyőződik'

rálát 'megérti valaminek a részét, a szerkezetét'

tüllát 'a közvetlen körén kívül levő jelenségeket is megérti' stb.

tekint 'vminek ismer, vmiként ért'

áttekint 'nagy vonalakban megismer, ért vmit' stb.

A felsorolás folytatható a kognitív ágensre (a megértőre) és a kognitív tárgyra (a megértendőre) vonatkozó kifejezésekkel (lásd TOLCSVAI NAGY 2001b).

A MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metafora a magyar nyelvben a következőképpen jellemezhető:

forrás:

a) egy ágens vagy átélő (prototipikusan emberi lény)

b) vizuálisan érzékel (vagy nem érzékel, vagy nem tud érzékelni)

c) egy fizikai tárgyat

cél:

a) ágens vagy átélő (prototipikusan emberi lény)

b) mentálisan érzékel, azaz megért (vagy nem ért meg, vagy nem tud megérteni)

c) valamilyen helyzetet, összefüggést

A forrás- és céltartományok közötti leképezések egyértelműek, szoros kapcsolatot jelezve a két tartomány összetevői között. Mind a vizuális, mind a kognitív viszonyok (vagyis az érzékelő és megértő folyamatok) az érzékelő nézőpontjából reprezentálódnak, tehát azt mutatják be, ahogy a cselekvő viszonyul a fizikai tárgyhoz vagy a helyzethez, összefüggéshez.

Az eddigi leírás mintegy lineáris képet ad egyes összefüggésekről: mintha a fizikai érzékelés és a metaforikusan leképezett megértés egyszerű levezetési viszonyban állna. Az adatok azt mutatják, hogy a jelentéstani viszonyok más jellegűek. Egyrészt SWEETSER (1990) már LAKOFF–JOHNSON (1980)-ra és más kutatásokra hivatkozva állapíthatja meg, hogy A MEGÉRTÉS LÁTÁS és A MEGÉRTÉS FOGÁS fogalmi metaforák egyértelműen fogalmi kapcsolatban állnak AZ ELME EMBERI TEST fogalmi metaforával (a megértő elme így „képes” látásra, fogásra). Másrészt a látás, hallás és a többi érzékelés igei és nem igei kifejezéseinek jelentéstani hálózata az említett metaforáknál nem ér véget. A leírásnak ezen a pontján egyértelművé válik, hogy a nyelvtörténet (etimológia) és a leíró nyelvészet kontinuumot alkot, a kettőt nem lehet mereven elválasztani, még akkor sem, ha a mai anyanyelvi beszélő tudása bizonyos összefüggéseket már nem ismer föl.

Az egyik jelentős, bár nem túl gyakori vonatkozás az észlelés műveletét kifejező ige és az észlelés tárgyát kifejező főnév azonos nyelvi egységre történő visszavezethetősége. A TESz. tanúsága szerint például a *hall* ige finnugor megfelelői közül a jurák szamojéd változatnak van 'fül' jelentése, s a szótár hivatkozik a latin *audire* — *auris* megfelelésre is (35). Hasonlóképpen jegyzi meg a TESz. az *íz, ízlel* kapcsán, hogy annak 'szag' jelentésű változata a lappban 'réntrágya nyáron' jelentéssel is használatos (250). Az észlelő szerv megnevezéséből (és perspektívájából) származó kifejezések közül hasonló jellegű például a *szemez* és a *fülel*.

E szoros összefüggés további következményekkel jár mind az észlelő, mind az észlelt és az észlelés vonatkozásában. Csak a látás kifejezéseire összpontosítva, a következő kifejezések sorolhatók ide (a vizuális észlelés kiemelkedő fontosságát jelzi, hogy e körben van egyetemesen a legtöbb kifejezés). A felsorolás messze nem teljes, inkább ismert példákat ad. A kifejezések a látó, néző, szemlélő fizikai tulajdonságaira, viselkedésére, a szemlélő és a látott dolog közötti viszonyra, továbbá a látott dolog jellemzőire, attól származó kezdeményezésre utalnak:

- a szemlélő fizikai állapota kerül előtérbe: *rámered, mereszti a szemét, tágra/kerekre nyílt szemmel néz vmit, csügg rajta;*
- a szemlélő érzékszerve kerül előtérbe: *szemmel látható, van szeme vmihez, hova tette a szemét, csupa szem;*
- a szemlélő érzékszerve irányítja és értékeli az érzékelést: *jó/rossz szemmel néz vmit;*
- a fény a nézőből ered: *ragyog a szeme, ráragyog vkire, féltő/óvó tekintettel figyel/követ;*
- a szemlélő (néző) és a látott dolog közötti térbeli viszony kerül előtérbe: *rámeli a szemét, rászzegezi a szemét/tekintetét, szemébe néz, rajta van a szeme;*
- a szemlélő (néző) és a látott dolog közötti fizikai/térbeli viszony és a szemlélő irányító szerepe kerül előtérbe: *szemmel tart, rajta van a szeme, szemez, fixíroz, stíról;*
- a szemlélő cselekszik a látásával/tekintetével: *kérdez/kér/simogat/bátorít/ölgylkol a tekintete, szemmel ver;*
- a látott dolog hat a szemlélőre: *szemet szúr vmi.*

A látásra vonatkozó, elsősorban igei kifejezések ekképp röviden tagolt és jellemzett jelentéshálójá tovább elemzhető abban a holista kognitív jelentéstani keretben, amely a jelentést közvetlenül megfelelteti a fogalmiasításnak, amely pedig tapasztalatok absztrakciós, sematizációs és kategorizációs eredménye. A látásnak a megértéssel való szoros konceptuális összefüggése ezáltal egy tágabb szemantikai közegben helyeződik el. Az alább következő összefoglalás elsősorban SWEETSER (1990: 32 kk.) alapján készült, a fenti magyar nyelvi adatokkal.

A látás kifejezései tehát a következőképpen ágaznak szét:

1. a látással/észleléssel kapcsolatos igék jelentéstani forrásai:

— fizikai észlelés,

— az észlelés fizikai jellemzői,

— a látás fizikai érintés, fizikai cselekvés, fizikai ellenőrzés,

— a vizuális követés ellenőrzés, felügyelet,

2. a látással/észleléssel kapcsolatos igék jelentéstani céltartományai:

— a látás megértés, megragadás, vagyis a fizikai látás tudás,

— a fizikai kép mentális kép,

— a fizikai ellenőrzés mentális ellenőrzés.

Vagyis az érzékelést kifejező igék rendszere a fizikai észlelésen túl leképezi a személyközi kommunikációt, a nyelvi interakciót: az észlelő környezetének (annak egy dolgának) a belső feldolgozását (például *nyitott fülekre talál, süket vmire*) és a hozzá való viszonyt (például engedelmességet: *hallgat vmire, meghall vmit, belát vmit*). Továbbá a tudást, ismeretet, ellenőrzést (kontrollt), figyelemmel követést, mind fizikai, mind mentális értelemben.

Az érzékelést jelentő igék kognitív szemantikai elemzése a fenti vázlattal természetesen inkább megkezdődik, mint befejeződik. A magyar nyelvvel kapcsolatban az itteni áttekintésben két további szempontot érdemes megemlíteni.

Az első a magyar nyelv ragozó jellegéből következik. Az itt vizsgált, érzékelést jelentő igék (*lát, hall* stb.) a hagyományos nyelvtan szerint medioaktívnak minősülnek. A morfo-szintaktikai lehetőségek alapján mindegyiknek van emellett mediális párja (a mediális, medioaktív igék összefoglaló jellemzésére további szakirodalommal lásd KUGLER 2000): *lát — látszik, hall — hallik, hallatszík, érez — érzik, szagol — szaglik, ízlel — ízlik*.

E párokban a korábban jelzett aszimmetrikus viszony megfordul. Miközben a medioaktív igékben a szemlélő/érzékelő (az ige jelentésszerkezetében az elsődleges figura) az aktívabb, aközben ez a párok második tagjában, a mediális változatban áttevődik a szemléltre/érezkeltre, vagyis a medioaktív másodlagos figurája lesz az elsődleges, a cselekvőbb jellegű.

A második említendő kérdés a sokat elemzett „kettős tárgy” jelensége, például a következő mondatban:

(6) *Látom Pétert közeledni.*

E kérdéskört csak további jelentéstani szempontok, leginkább a nézőpontszerkezet bevonásával lehet kidolgozni. E szerkezetben az elsődleges figura a beszélő (a BÜHLER-féle egocentrikus középpont), míg a másodlagos figura a *Pétert közeledni*, amely önmaga is egy hasonló jelentésszerkezet. Ám míg az ige a temporális viszonyt profilálja, méghozzá szekvenciális letapogatásban, addig a főnévi igenév ezt nem teszi, tehát az egymásra következés helyett itt összefoglaló letapogatás érvényesül, azaz a megértő, a szemlélő a prototipikus ige egymás-

ra következését mintegy egyben, a múlt-jelen-jövő lineáris idővonatkozás nélkül érti meg. Ehhez járul a *lát* és a *közeledik* egymáshoz viszonyított térbelisége.

A bemutatott leírás hozzájárul annak belátásához, hogy a világról való tudás, annak fogalmi elrendezése és a nyelvi kifejezések jelentése között szoros összefüggés van.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Irodalom

- FRAWLEY, WILLIAM (1992): *Linguistic Semantics*. Hillsdale.
- KIEFER FERENC (2000): *Jelentélmélet*. Bp.
- KOMLÓSY ANDRÁS (1992): Régensek és vonzatok. In: *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 299–528.
- KÖVECSES ZOLTÁN (1998): A metafora a kognitív nyelvészetben. In: *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Szerk. PLÉH CSABA–GYÖRI MIKLÓS. Bp. 50–82.
- KUGLER NÓRA (2000): Az ige jelentése. In: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp. 81–8.
- LAKOFF, GEORGE (1987): *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press.
- LAKOFF, GEORGE–JOHNSON, MARK (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago.
- LANGACKER, RONALD W. (1987): *Foundations of Cognitive Grammar I*. Stanford, California.
- SIMONSEN, HANNE GRAM–ENDRESEN, ROLF THEIL (szerk.) (2000): *A Cognitive Approach to the Verb. Morphological and Constructional Perspectives*. Berlin–New York.
- SWEETSER, EVE (1990): *From Etymology to Pragmatics*. Cambridge.
- TALMY, LEONARD (2000): Force Dynamics in Language and in Cognition. In: TALMY, LEONARD: *Toward a cognitive semantics. I. Concept structuring systems*. Cambridge, MA. 409–70.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II*. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1970.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2001a): *A magyar nyelv szövegtana*. Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2001b): Conceptual metaphors and blends of „understanding” and „knowledge” in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 79–100.

